

THEOLOGIA BIBLICA

Mezey Mónika*

Budapest

A csúfolódók széke

A Zsolt 1,1 és a látványosságok a rabbinikus iratokban
és Tertullianus *De spectaculis* című írásában

Vajon honnan erednek a Misna *Ávodá zará* című traktátusa és a karthágói Tertullianus *De idololatria* és *De spectaculis* című munkái között felfedezhető hasonlóságok? Önmagában természetesen csöppet sem meglepő, hogy a 2. század végén egy keresztyén szerző a Misna rabbijaihoz hasonlóan gondolkodik a pogányságról és a bálványimádásról, s így jogos a félelem, hogy a két korpusz összehasonlító vizsgálata nem több a paralelomania egy jellemző tüneténél. A kérdés azonban újra és újra felmerül, hiszen még érdekesebb és globálisabb kérdéseket vet fel: létezett-e élő és termékeny eszmecsere az erre az időre egymástól már végleg elszakadni látszó zsidóság és keresztyénség között? Volt-e a szóbeli hagyománynak olyan szelete, amely egyaránt szerves része lett a rabbinikus iratoknak és az egyházatyák munkásságának?

Az első századokban, miután igen hamar nyilvánvalóvá lett, hogy a keresztyénség kiszakadása a zsidóságból végleges, az egyház számára a saját identitásának megfogalmazása volt az az egyik központi kérdés mind önmaga, mind a kívülállók felé. Azonban, ahogy arra Charlesworth¹ rámutat, ez a néhány évszázad a zsidóság számára is az önmeghatározás ideje volt. Ugyanis a szentély lerombolásával éppen azt veszítették el, ami addig a szétszórásban is összekapcsolta őket, és identitást adott nekik. Hetven után a Szentföldön élő zsidóság helyzete már nem sokban különbözött a diaszpórában élőkétől, ezzel együtt pedig számos új kérdés és probléma merült fel. Vagyis a 2. századi zsidóság bizonyos szempontból ugyanúgy a második szentély korabeli judaizmus örököse, mint

* Mezey Mónika (Debrecen, 1975) Debrecenben és Budapesten végezte felsőfokú tanulmányait. Latin nyelv és irodalom szakos diplomát a Kossuth Lajos Tudományegyetemen szerzett (1998), református teológus-lelkész diplomát pedig a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen (2001). Az 1998/99-es tanévben a texasi Austin Presbyterian Theological Seminary hallgatója volt. 2005-ben az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetemen szerzett kultúratörténeti oklevelet. 2006 óta a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központjának munkatársa.

¹ Charlesworth, James H.: Christians and Jews in the First Six Centuries. In: Shanks, Hershel (ed.): *Christianity and Rabbinic Judaism*. Biblical Archaeology Society, Washington, D. C. – Pearson, Upper Saddle River, NJ 2011, (331–358) 331.

ahogyan a keresztyénség is. Azonban az önmeghatározásból óhatatlanul következő elkülönülés egyértelmű jelei mellett az 5. századig mégis fennmaradt a kapcsolat a zsidóság és a keresztyénség között, amint ezt a rabbinikus és az egyházi források egyaránt tanúsítják.

Az egyik legismertebb példa a bibliafordító Jeromosé, aki több helyen is említi zsidó mestereit, akik héber és arámi nyelvre tanították. A Jób könyvéhez írt előszavában azt meséli el, hogy igen nagy összeget fizetett egy zsidó mesternek, hogy az bevezesse a könyv rejtelmeibe, igaz, nem sok sikerrel, amint azt kissé rosszmájúan hozzá is teszi:

„Emlékszem, hogy megértsem ezt a könyvet [ti. Jób könyvét], nem csekély pénzért felfogadtam egy lódbéli tanítót, akinek nagy tekintélye volt a zsidók között. Hogy a tanítása mennyit segített, nem tudom. Egyet tudok, hogy csak azt tudtam lefordítani, amit már korábban is értettem.”²

Egy talmudi történet (BAvZ 4a) szerint pedig a caesareai Rabbi Abbahu³ tanácsára néhány *minim*, akiken itt nagy valószínűséggel keresztyéneket, talán zsidókeresztyéneket kell érteni,⁴ egy babilóniai zsidó tanítót fogadott, Rabbi Szafrát,⁵ hogy az adó elengedése fejében oktassa őket. A tanító azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, mire a tanítványai egy kendővel⁶ kezdték fojtogatni. Az őt ajánló Rabbi Abbahu igyekezett menteni a menthetőt: ő csak

² „Memini me ob intelligentiam huius voluminis Lyddeum quemdam praeceptorem qui apud Hebraeos primus habere putabatur, non parvis redemisse nummis, cuius doctrina an aliquid profecerim nescio, hoc unum scio non potuisse me interpretari nisi quod ante intellexeram.” Ld. *Biblia Sacra iuxta vulgatum versionem*. Rec. R. Weber. Praepar. R. Gryson. 4. verbesserte Auflage. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart 1994. (A forrásokat saját fordításomban idézem.)

³ Harmadik generációs amora, aki a 3–4. század fordulóján élt Caesareában.

⁴ Saul Liebermann úgy véli, hogy inkább pogánykeresztyénekről lehet szó, és valószínűtlennek tartja, hogy a rabbik zsidókeresztyénekkal ápoltak volna barátságos viszonyt, ahogy az is nehezen elképzelhető, hogy a zsidókeresztyének olyan helyzetben lettek volna, hogy bárki számára adómentességet járjanak ki. Caesareában ráadásul, ahogy például Órigenész és Eusebius munkásságából tudható, hogy a tudományos eszmecserének komoly hagyománya volt a zsidók és keresztyének között. Lieberman, Saul: *The Martyrs of Caesarea*. In: Hayes, Christina (ed.): *Classic Essays in Early Rabbinic Culture and History*. Classic Essays in Jewish History. New York, N. Y. 2018, (351–392) 353–354.

⁵ Babilóniai amóra a harmadik és negyedik generációból, aki valószínűleg kereskedő volt. *Koren Talmud Bavlí*. Noé edition. Vol 32. *Avoda Zara – Horayot*. Commentary by Rabbi Adin Even-Israel Steinsaltz. Shefa Foundation – Koren Publishers, Jerusalem 2017, 18.

⁶ אָדָרְט – a latin *sudarium*-ból: *fejlet, vállat takaró kendő* (vö. gör. σουδάριον – *izsádságtörölő*). Egyes magyarázók szerint azért fojtogatták Rabbi Szafrát, hogy kicsikarják belőle a választ, amit nyilvánvalóan tudott, viszont nem akarta elárulni. Más magyarázók szerint a fejről rántották le a kendőt, hogy megszégyenítsék. *Koren Talmud Bavlí. Avoda Zara – Horayot*, 18.

azt mondta, hogy Szafra a *tannák* tudományában járatos, azt viszont nem, hogy a Szentírásban is. Ez a történet több szempontból is igen tanulságos. A korabeli keresztyének zsidó tanítót fogadnak, aki ráadásul nem is a Szentírásra oktatja őket, hanem halakhára, Rabbi Abbahu pedig a fentiekhez még azt is hozzáteszi, hogy Rabbi Szafra Babilóniából jött, ahol nem volt szüksége arra, hogy különösebben elmélyedjen a Szentírásban, ellentétben a Szentföldön élő rabbikkal, akik ezek szerint napi kapcsolatban álltak eretnek csoportokkal, és valószínűleg élénk, időnként pedig tettelegességig is fajuló vitát folytattak velük.

Az egyes zsidó szokásokhoz való feltétlen ragaszkodás pogánykeresztyén gyülekezetekben is előfordult, és ehhez nem is kellett különösebben judeofil érzelmeket táplálni. A 2. században Szárdesz püspöke, Melitón például makacsul ragaszkodott ahhoz, hogy a húsvét ünnepét nisszán hó 14-én ülje meg, és nem érezte ellentmondásnak, hogy közben igen vehemensen antijudaista költeményeket írjon.⁷ De még a 4–5. században is akadtak keresztyének, akik megtartották a zsidó ünnepeket, ezt pedig magától Aranyszájú Szent Jánostól tudjuk, aki – a maga szempontjából eléggé érthető módon – nehezményezte, hogy saját nyájának tagjai közül is sokan így tesznek.⁸

Kérdés, hogy a Tertullianus munkáiban fellelhető párhuzamok értelmezhető-e a karthágói zsidó közösséggel folytatott eszmecsere gyümölcseként. Az eddigi eredményeket Stephanie E. Binder foglalja össze monográfiájában,⁹ két nagyobb csoportba sorolja a rabbinikus hatás mellett, illetve ellen érvelő kutatókat, és gondosan árnyalja a képet mindkét táboron belül. Az egyik végletet Claude Aziza képviseli,¹⁰ aki szerint Tertullianus ismerte az *Ávodá zarában* foglaltakat, sőt, más rabbinikus iratot is. Mások, többek között T. D. Barnes, az egyik legalaposabb Tertullianus-monográfia szerzője is, úgy vélekednek, hogy a tartalmi egyezések könnyen magyarázhatók a közös gyökerekkel és a közös ellenséggel.¹¹

⁷ Chadwick, Henry: *A korai egyház*. Ford. Ertsey Krisztina, Tornai Szabolcs. Osiris könyvtár – Vallástörténet. Osiris, Budapest 1999, 77–78.

⁸ Ezt több helyen is emlegeti a zsidók ellen írt homíliáiban, és nem mulasztja el hozzátenni, hogy nincs különbség a zsinagóga és a színház között. Ld. *Adv. Iud.* 48,844; 48,847. In: Aranyszájú Szent János: *Beszédek a zsidók ellen*. Ford., bev., jegyz.: Vattamány Gyula. Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest 2005.

⁹ Binder, Stephanie E.: *Tertullian, On Idolatry and Mishnah Avodah Zarah. Questioning the Parting of the Ways between Christians and Jews*. Jewish and Christian perspectives series, 22. Brill, Leiden–Boston 2012, 39–46.

¹⁰ Aziza, Claude: *Tertullien et le Judaïsme*. Publications de la Faculté des Lettres et Sciences Humaines de Nice, 16. Les Belles Lettres, Nice 1977, 177–189.

¹¹ Barnes, T. D.: *Tertullian: A Historical and Literary Study*. Clarendon Press, Oxford 1971, 92. Ld. még Rives, J. B.: *Religion and authority in Roman Carthage from Augustus to Constantine*. Clarendon Press, Oxford 1995, 220–221.

Van azonban egy olyan terület, amellyel kapcsolatban a Szentírás semmiféle útmutatással nem szolgál, ez pedig összefoglalva a *spectacula*, azaz a látványosságok. Ez a kifejezés a görög-római szórakoztatóipar minden szegmensét lefedi a színházról a gladiátorjátékokig. Mivel a Szentírás érthető okokból nem említi a látványosságokat, érvelésük kiindulópontjául egy olyan bibliai helyet kellett keresniük, amely közvetetten már vonatkoztatható azokra. Erről így ír Tertullianus a *De spectaculis* 3. fejezetében:

„Mindenesetre sehol nem találjuk úgy, ahogyan nyilvánvalóan írva van: »Ne ölj, bálványt ne imádj! ne törj házasságot!, ne hazudj!«, így kifejezetten nincs meghatározva: cirkuszba ne járj, sem a színházba, versenyt, gladiátorjátékot ne nézz! Megtaláljuk azonban Dávid első szavát, amely az ilyen dolgokra is vonatkozik: »Boldog az az ember, mondja, aki nem jár az istentelenek tanácsába, és nem áll meg a bűnösök útján, és a pestiseselek székébe nem ül.«¹²

Tertullianus tehát az első zsolttárban találta meg a megfelelő igei iránymutatást a látványosságokra, majd hozzáteszi, hogy noha ez a szakasz egyetlen személyről szól,¹³ nem idegen a Szentírástól, hogy tágabban értelmezzük kijelentéseit, vagy éppen ellenkezőleg, az általános kijelentést sajátosan is értelmezzük.¹⁴

Az *Ávodá zúrá*, a Misna bálványimádásról szóló traktátusa, amelyet Tertullianus munkásságával kapcsolatban leggyakrabban szoktak emlegetni, röviden és gyakorlatiasan foglalkozik a kérdéssel (AZ 1,7):

¹² „Plane nusquam invenimus, quemadmodum aperte positum est: »non occides, non idolum coles, non adulterium, non fraudem admittes«, ita exerte definitum: non in circum ibis, non in theatrum; agonem, munus non spectabis. Sed invenimus ad hanc quoque speciem pertinere illam primam vocem David: »Felix, inquit, qui non abiit in concilium impiorum et in via peccatorum non stetit et in cathedra pestium non sedit.«” *De spectaculis* III,2–3. Tertullianus, Quintus Septimius Florens: *De spectaculis*. Bev. és kommentár: Szekeres Csilla. In: Havas László (szerk.): *Ókeresztény latin írók*. ΑΓΘΑ X. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen 2003.

¹³ Jeromos meg is nevezi a Zsoltárokhoz írt kommentárjában: „Tertullianus in libro de Spectaculis adserit hunc psalmum et de Ioseph posse intellegi, qui corpus Domini sepeliuit, et de his qui ad spectacula gentium non conueniant.” – „Tertullianus a látványosságokról szóló könyvében azt tartja erről a zsolttárról, hogy azt [Arimáthiai] József is lehet érteni, aki az Úr testét sírba tette, és azokra, akik nem gyűlnek össze a pogányok látványosságainál.” *Commentarioli in Psalmos* I,1. In: Lagarde, Paul de – Morin, Germain – Adriaen, Marc (eds.): *S. Hieronymi presbyteri opera*. Pars 1, opera exegetica 1: *Hebraicae quaestiones in libro Geneseos, Liber interpretationis nominum hebraicorum. Commentarioli in Psalmos. Commentarius in Ecclesiasten*. Corpus Christianorum. Series Latina 72. Typographi Brepols Editores Pontificii, Turnhouti 1959.

¹⁴ *De spectaculis* III,4–7.

„Nem lehet eladni nekik [ti. a pogányoknak] medvét és oroszlánt, és semmit, ami veszélyes lehet a tömegekre nézve. Nem [szabad] velük bazilikát építeni, [vagy] vesztőhelyet, [vagy] stadiont, [vagy szónoki] emelvényt, de lehet velük építeni szobortalapzatot vagy fürdőházat. Amikor azonban elérnek ahhoz a helyhez, ahova a bálványt állítani szokták, tilos tovább építeni velük.”¹⁵

Első olvasásra talán nem egyértelmű a kapcsolódási pont a felsorolt tilalmak között. Noha nem mondja ki, valójában a medvék és oroszlánok említésével a gladiátorjátékokra utal. Ezek után azonban – némileg váratlanul – több építmény szerepel: elsőként a **בסילקי** (*basilica*) különböző kereskedelmi és jogi ügyletek színtere. Itt hozták meg a bírósági ítéleteket is. A következő építmény a **גרדום** (*gradus*), amely itt valamiféle emelvényen álló vesztőhelyet jelent, s így a nép okulását és nem utolsósorban szórakoztatását szolgáló nyilvános kivégzések és kínzások helyszínéként logikusan következik a felsorolásban a *bazilika* után. Az **אצטדיא**, azaz a *stadion*, a görögöknél eredetileg a futóversenyek helyszíne volt, de itt zajlottak a gladiátorversenyek is, amelyeken gyakran szerepeltettek zsidó hadifoglyokat a felkelések leverése után. Szintén valamiféle emelvény a **בימה** (vö. gör. βήμα – *szószék, bírói szék*). Ez valószínűleg szónoki emelvény, amelyen törvénykezés és ítélelhozatal is zajlott. Ezek tehát mind olyan építmények, amelyeken a *Ne ölj!* parancs ellen vétének, és ez a kapcsolódási pont a vadállatok eladása és a tiltott épületek között.

A Misna tehát úgy tiltja a látványosságok tárgyi feltételeinek megteremtésében való részvételt, hogy magukat a látványosságokat meg sem nevezi. Így a Zsolt 1,1 látványosságokkal történő összekapcsolása legkorábban Tertullianusnál jelenik meg, ebből azonban nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, hiszen a rabbinikus tanításokat szóban hagyományozták át lejegyzésük előtt, és ha az egyházatya valóban találkozott rabbinikus tanításokkal, akkor az jó eséllyel nem az írott változat volt. A Misnát Tertullianus működésével nagyjából egy időben foglalták írásba, és valamivel később a Toszefát, de még a Kr. u. 3. század elején. A Misnával ellentétben ez utóbbi bővebben ejt szót a látványosságokról (tAZ 2,2):

¹⁵ Mezey Mónika: Avoda Zara. In: Görgey, Etelka (szerk.): *Törpék az óriások vallán. Válogatott Misna-traktátusok*. Sárospataki Református Teológiai Akadémia, Sárospatak 2010, (23–43) 27.

אין מוכרין להם דבין ונאריות וכל דבר שיש בו גזק לרבים. אין בוגין עמיהם בסילקי, גרדום, ואצטדיא, ובימה. אבל בוגנים עמיהם בימוס'אות ובית מרחצאות. הגיעו לכפה שמעמדין בה עבודה זרה, אסור לבנות:

A héber szöveg forrása: Mishna Avodah Zarah. In: *D Sefaria*. https://www.sefaria.org/Mishnah_Avodah_Zarah.1.7?ven=William_Davidson_Edition_-_English&vhe=Torat_Emet_357&lang=bi&with=Translations&lang2=en (2022. ápr. 6.).

„Ha valaki bemegy a pogányok táborába, [az] tiltott, a bálványimádás miatt – [ezek] R. Méir szavai –, de a bölcsek azt mondják, hogy amikor áldozatot mutatnak be, akkor a bálványimádás miatt tilos, de amikor [éppen] nem mutatnak be áldozatot, akkor a »csúfolók széke« miatt (Zsolt 1,1). Ha elmegy a színházba, és látja a jósokat, varázslókat és az ösvérhajcsárokot, a százados játékokat, a százados játékok tiltottak a »csúfolók széke« miatt, ahogy meg van írva: »és nem ül a csúfolók székébe«. Ebből tudjuk, hogy ez elvonja az embert a Tóra tanulásától.”¹⁶

Az idézett szakasz értelmezése számos kérdést vet fel. Problémás például a görög és latin jövevényszavak pontos fordítása. Amennyiben a מוליון valóban ösvérhajcsárt jelent, miért emeli ki éppen ezt a római komédia típuszerepei közül pars pro totóként? Vagy mennyire lehet életszerűnek tekinteni azt, hogy a rabbik a megközelítőleg százévente egyszer megrendezett *ludi saeculares*-ban látják a legnagyobb veszélyt?¹⁷

A Gemarában¹⁸ egy még terjedelmesebb szakaszt olvashatunk a nehezen megfejthető jövevényszavak felsorolásával. A בוקיון valószínűleg a *Buccus* megfelelője,¹⁹ és ez a מוקיון-nal (*Maccus*) együtt a nem túl kifinomult műfaj, az *atellana* állandó szereplője.²⁰ De az utóbbi származhat a görög μωιχός szóból is, amely házasságtörő férfit jelent.²¹

Ebben a felsorolásban összességében mégis az a legérdekesebb, hogy míg a *De spectaculis*-ban Tertullianus zavarbaejtő részletességgel írja le a különböző

¹⁶ Tosefta Avodah Zarah. In: **ד** Sefaria. https://www.sefaria.org/Tosefta_Avodah_Zarah.2.2?ven=Sefaria_Community_Translation&vhe=Tosefta_Avodah_Zarah_-_Machon_Mamre&lang=bi (2022. ápr. 6.):

העולה לסרטיאות* של עובדי כוכבים אסור משום עבודת כוכבים דברי ר' מאיר וחכמים. אומרים בזמן שמזבלין אסור משום עבודת כוכבים ואם אינם מזבלין אסור משום מושב לצים. ההולך לצטריונין ורואה את הנחשים ואת החברים מוליון סגילאדין** סגילאדה אסור משום מושב לצים שנאמר (תהילים א':א') ובמושב לצים לא ישב אלה מדות שמביאין את האדם לידי בטול תלמוד תורה.

* Katonai táborba, pusztán szórakozásból.

** *Ludi saeculares*. Más értelmezés szerint a Sigillariáról van szó, azaz a Saturnalia utolsó napjáról. Nevét azokról az apró cserép- vagy viaszfigurákról kapta, amelyekkel a rómaiak egymást ajándékozták meg ezen a napon. Ld. *Koren Talmud Bavli. Avoda Zara – Horayot*, 95.

¹⁷ Giuseppe. *A Mirror of Rabbinic Hermeneutics: Studies in Religion, Magic, and Language Theory in Ancient Judaism*. De Gruyter, Berlin–München–Boston 2015, 56.

¹⁸ AZ 18b.

¹⁹ *Koren Talmud Bavli, Avoda Zara - Horayot*, 95.

²⁰ Weiss, Zeev: *Public Spectacles in Roman and Late Antique Palestine*. Harvard University Press, Cambridge (Mass) 2014, 127.

²¹ Veltri, Giuseppe: *i. m.* 55.

látványosságokat, és azt a kellemetlen gondolatot kelti, hogy ő maga bizony nagyon is jól ismerte azokat, addig a rabbik mintha inkább azt hangsúlyoznák, hogy csak felületes ismereteik vannak ezen a téren. Az egész lista azt a benyomást kelti, hogy ezekkel az eltorzított idegen szavakkal a rabbik egyrészt a tájékozatlanságukat hangsúlyozzák, másrészt viszont gúnyt űznek a pogány látványosságokból.

Mind a Toszefta, mind pedig a két Talmud szerint tilos belépni a különböző látványosságokat nyújtó helyekre, mivelhogy ott áldozatot mutatnak be, de amikor éppen nem mutatnak be áldozatot, akkor a *csúfólódók széke* miatt tilos, ugyanis mindezek elvonják a figyelmet a Tóra tanulmányozásától. Azonban két esetben megengedőbbek a rabbik: egyrészt a néző egy gladiátor életét mentheti meg kiabálásával,²² másrészt viszont tanúskodhat a haláláról, s így az özvegye újra férjhez mehet.

Tertullianus szerint keresztyén csak *urgente causa*, azaz nyomós okból léphet be a cirkuszbba vagy a színházba, azt azonban nem részletezi, hogy melyek lehetnek ezek az okok.²³

Jakob J. Petuchowski összevetette a *De spectaculis* és a Toszefta idézett szakaszait, és megállapította: a két párhuzamos hely kapcsán nem az a megdöbbenő, hogy Tertullianus a rabbikhoz hasonlóan ítéli el a szórakoztatóipar korabeli intézményeit. A megdöbbenő az, hogy a két helyen nemcsak a tiltás tartalma, hanem az indoklása is megegyezik, ami akár még mindig magyarázható lenne a közös gyökerekkel és a közös ellenséggel. Csakhogy – folytatja Petuchowski –, ha Tertullianus éppen a látványosságok ellen akart volna szólni, talán nem a Zsolt 1,1 volna az első szentírási hely, amely automatikusan jutna az ember eszébe. Hogy pedig érvelését mégis ugyanarra a bibliai versre építi, arra utalhat, hogy Tertullianus és a rabbik ugyanabból a forrásból meríthettek.²⁴

Tertullianus latinul, viszont a septuagintai szöveghez (LXX) közel álló fordításban idézte a Szentírást, azonban a LXX itt eltér a héber eredetitől, ugyanis a *λοιμών* (szintén *dögvész* vagy *elkárhozott emberek*) szót használja a megfelelő helyen. Tertullianus kortársa, a görögül író Alexandriai Kelemen *Paidagogos* című művében, amely majdnem egy időben keletkezett a *De spectaculis*szal, a stadionokat és színházakat hasonlítja a *dögvész széke*éhez:

²² Weiss, Zeev: *i. m.* 204.

²³ *De spectaculis* VIII,8-11.

²⁴ Petuchowski, Jakob J.: Halakhah in the Church Fathers. In: Jacob, Walter – Schwartz, Frederick C. – Kavalier, Vigdor W. (eds.): *Essays in Honor of Solomon B. Freehof*. Rodef Shalom Congregation, Pittsburgh, PA 1964, (257–274) 266–267.

„Nem alaptalanul nevezheti valaki a stadionokat és a színházakat a dögvész székének.”²⁵

A héber eredetiben itt a לְצִיִּים szót olvashatjuk, és a jelentése egyértelműen *csúfolódók*, ahogyan az a magyar fordításokból is ismerős, illetve *léba emberek*, *rossz társaság*. A szófordulat a Misnában egyetlen helyen fordul elő (Avot 3,2):

„Rabbi Hanina ben Teradion²⁶ mondja, ha ketten ülnek együtt, és nem [hangzik el] köztük a Tóra szava, akkor az léhák gyülekezete, ahogy írva van: léhák gyülekezeteiben nem ül (Zsolt 1,1).”²⁷

A Zsoltárok könyvének több latin nyelvű fordítása is van, a Vulgata kiadásában pedig kettő is olvasható párhuzamosan. Az egyik Jeromos saját fordítása az eredeti héber szövegből, amelyben a héber jelentéshez közelebb álló *cathedra derisorum* olvasható. Ez azonban egy későbbi változat, ugyanis először csak az LXX-hoz közelebb álló régebbi latin fordítást revideálta. A megfelelő helyen a *cathedra pestilentiae*, azaz *dögvész széke* kifejezés olvasható. Összességében tehát már a zsoltár héber szövege sem könnyen vonatkoztatható a látványosságokra, a görög, majd az ennek hatását mutató latin fordítás viszont még nehezebben.

Alexandriai Kelemen megfogalmazásából eléggé nyilvánvalónak tűnik, hogy Tertullianus érvelése aligha lehetett előzmény nélkül való az óegyházi hagyományban, tehát a Toszeftával való hasonlósága nem feltétlenül a közvetlen kapcsolat eredménye, vagy egy hasonló problémára adott hasonló válasz. A látványosságokat a *csúfolódók széke*hez hasonlítani egy zsidó és keresztyén közegben egyaránt elterjedt toposz lehetett, amelyet legkorábban történetesen az első latin egyházatya jegyzett le.

²⁵ Οὐδε ἀπεικότως τὰ στάδια, καὶ τὰ θέατρα „καθέδραν λοιμῶν” προσείπει τις ἄν. *Paidagogos* III. 11,15. In: Stählin, Otto (ed.): *Clemens Alexandrinus: Protrepticus und Paedagogus*. Die Griechischen Christlichen Schriftsteller der Ersten drei Jahrhunderte. Band 1. J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig 1905.

²⁶ Rabbi Hanina ben Teradion a Hadrianus alatt kivégzett tíz mártír rabbi egyike volt. Szörnyű kínhaláláról a Talmud számol be (AZ 18a).

²⁷ Pirkei Avot. In: **ד** *Sefaria*. https://www.sefaria.org/Pirkei_Avot.3.2?ven=Mishnah_Yomit_by_Dr._Joshua_Kulp&vhe=Torat_Emet_357&lang=bi&with=all&lang2=en (2022. ápr. 6.):

רַבִּי הַנִּינְיָא בֶן תֶּרְדִּיּוֹן אָמַר, שְׁנַיִם שְׂוִי שְׂבִין וְאֵין בִּינְיָהֶן דְּבָרֵי תוֹרָה, הָרִי זֶה מוֹשֵׁב לְצִיִּים, שְׁנָאָמַר (תהלים א) וּבְמוֹשֵׁב לְצִיִּים לֹא יִשָּׁב:

Érdekes adalék, hogy a לְצִיִּים szót hosszú időn keresztül, pontosabban a múlt század elejéig, a *klezmerim*mal párhuzamosan használták a kevésbé képzett zenészekre. (Salmen, Walter: *A klezmerzene és eredete*. Ford. Aradi László – Mesés Péter – Szaszovszky József – Reviczky Béla. Athenaeum – Rózsavölgyi és Társa, Budapest 2000 [2001], 11–12. Az ivritben pedig a לְצִיִּין formában él tovább *bobóc* jelentéssel.

Felhasznált irodalom

- Aranyszájú Szent János: *Beszédek a zsidók ellen*. Ford., bev., jegyz.: Vattamány Gyula. Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest 2005.
- Aziza, Claude: *Tertullien et le Judaïsme*. Publications de la Faculté des Lettres et Sciences Humaines de Nice, 16. Les Belles Lettres, Nice 1977.
- Barnes, T. D.: *Tertullian: A Historical and Literary Study*. Clarendon Press, Oxford 1971.
- Biblia Sacra iuxta vulgatum versionem*. Rec. R. Weber. Praepar. R. Gryson. 4. verbesserte Auflage. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart 1994.
- Binder, Stephanie E.: *Tertullian, On Idolatry and Mishnah Avodah Zarah. Questioning the Parting of the Ways between Christians and Jews*. Jewish and Christian perspectives series, 22. Brill, Leiden–Boston 2012.
- Chadwick, Henry: *A korai egyház*. Ford. Ertsey Krisztina, Tornai Szabolcs. Osiris könyvtár – Vallástörténet. Osiris, Budapest 1999.
- Charlesworth, James H.: Christians and Jews in the First Six Centuries. In: Shanks, Hershel (ed.): *Christianity and Rabbinic Judaism*. Biblical Archaeology Society, Washington, D. C. – Pearson, Upper Saddle River, NJ 2011, 331–358.
- Koren Talmud Bavli*. Noé edition. Vol 32. *Avoda Zara – Horayot*. Commentary by Rabbi Adin Even-Israel Steinsaltz. Shefa Foundation – Koren Publishers, Jerusalem 2017.
- Lieberman, Saul: The Martyrs of Caesarea. In: Hayes, Christina (ed.): *Classic Essays in Early Rabbinic Culture and History*. Classic Essays in Jewish History. New York, N. Y. 2018, 351–392.
- Lagarde, Paul de – Morin, Germain – Adriaen, Marc (eds.): *S. Hieronymi presbyteri opera. Pars 1, opera exegetica 1: Hebraicae quaestiones in libro Geneseos, Liber interpretationis nominum hebraicorum. Commentarioli in Psalmos. Commentarius in Ecclesiasten*. Corpus Christianorum. Series Latina 72. Typographi Brepols Editores Pontificii, Turnholti 1959.
- Mezey Mónika: Avoda Zara. In: Görgey Etelka (szerk.): *Törpék az óriások vállán. Válogatott Misna-traktátusok*. Sárospataki Református Teológiai Akadémia, Sárospatak 2010, 23–43.
- Petuchowski, Jakob J.: Halakhah in the Church Fathers. In: Jacob, Walter – Schwartz, Frederick C. – Kavalier, Vigdor W. (eds.): *Essays in Honor of Solomon B. Freehof*. Rodef Shalom Congregation, Pittsburgh, PA 1964, 257–274.
- Rives, J. B.: *Religion and authority in Roman Carthage from Augustus to Constantine*. Clarendon Press, Oxford 1995.
- ☞ *Sefaria: A Living Library of Jewish Texts Online*. <https://www.sefaria.org/> (2022. ápr. 6.).
- Salmen, Walter: *A kelezmer zene és eredete*. Ford. Aradi László – Mesés Péter – Szaszovszky József – Reviczky Béla. Athenaeum – Rózsavölgyi és Társa, Budapest 2000 [2001]

- Stählin, Otto (ed.): *Clemens Alexandrinus: Protrepticus und Paedagogus*. Die Griechischen Christlichen Schriftsteller der Ersten drei Jahrhunderte. Band 1. J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig 1905.
- Tertullianus, Quintus Septimius Florens: *De spectaculis*. Bev. és kommentár: Szekeres Csilla. In: Havas László (szerk.): *Ókeresztény latin írók*. ΑΓΑΘΑ X. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen 2003.
- Tosefta Avodah Zarah. In: *Seferia*. https://www.sefaria.org/Tosefta_Avodah_Zarah.2.2?ven=Sefaria_Community_Translation&vhe=Tosefta_Avodah_Zarah_-_Machon_Mamre&lang=bi (2022. ápr. 6.).
- Veltri, Giuseppe: *A Mirror of Rabbinic Hermeneutics: Studies in Religion, Magic, and Language Theory in Ancient Judaism*. De Gruyter, Berlin–München–Boston 2015.
- Weiss, Zeev: *Public Spectacles in Roman and Late Antique Palestine*. Harvard University Press, Cambridge (Mass) 2014.

* * *

Many of the parallels between rabbinic and early Christian writings can be explained by their common heritage and their shared opposition to pagan society. Their attitude towards spectacles may be an exception because the Hebrew Bible does not provide any guidance in this regard, yet their arguments against pagan entertainments are often based on the same proof text (Ps 1:1). This may be the result of intensive academic communication, but it could also be traced back to a common oral tradition.

Keywords: pagan entertainments, Ps 1:1, Avoda Zara, Tertullianus: *De spectaculis*.